

Հ. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՄԲԵԹԱԴՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ *)

ԵՒ ԱՆՈՆՑ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Երեսուն տարիներ առաջ սկսաւ դմբէթաւոր եկեղեցիներու մասին հրատապ պայքարը Արեւելքի եւ Արեւմուտքի մէջ: Փռչիներու տակ ծածկւած Անիի մէջ՝ լռիկ մշտնջենի կաշխատէր Թ. Թորամանեան ճարտարապետը, մինչեւ որ նախ Պրոֆ. Մառ, ապա Ստրիշիքովսկի անւանի ճարտարապետը Անիի այցելութեանը առթիւ՝ ճանաչեցին թէ ան անյայտ մնացած դանձ մըն է: Ստրիշիքովսկի, որ մինչեւ այն ատեն արեւմտեան ճարտարապետութիւնը կը ջատագովէր, դարձաւ ջերմ պաշտպան հայկական արւեստի առաջնութեան եւ խիզախօրէն հարց դրաւ. Արեւելքը թէ Արեւմուտքը եղած է դմբէթաւոր եկեղեցիների խանձարուրդը: Ստրիշիքովսկի այդ խիզախ քայլն չէր կարող առնել, եթէ «վարպետ» Թորամանեան անոր ծանօթացուցած չլլար հայկական արւեստին հետ:

Հայկական գեղարւեստի պատմութիւնը, կարելի է երեք շրջանի բաժնել: Առաջին՝ նախապատմականը, երկրորդը՝ պատմականը եւ երրորդը՝ քրիստոնէականը:

Ա. Նախապատմականը, շատ աղքատ է այսօր: Չկայ դժբախտաբար այնքան նիւթ ձեռք բերւած, որով կարելի ըլլար կազմել գեղարւեստի համառօտ պատմութիւն մը:

Գեղարւեստի արժանաւոր գործերու նշաններ կը գտնուին այսօր մեր հայրենի հողի վրա նախապատմական շրջանէն, ինչպէս բեւեռաքանդակ գրութիւնները, դարդանկարներ եւն.: Հայ ժողովուրդը անշուշտ ունեցած է իւր քաղաքները որոնց մէկ քանիսի անունները մի-

*) Տպագրում եմ «Հայ Մշակոյթի Օր»-ւան առթիւ կազմակերպւած հանդէսի մէջ կարդացւած երկրորդ բանախօսութիւնը, միւր լրիւ կերպով ներկայացրած լի-
նելու համար: ԽՍԲ.

այն մնացած են, սակայն քաղքենի տներէ, ապարանքներէ, դղեակներէ գրեթէ ոչինչ մնացած է:

Բ. Հայկական գեղարւեստի բեղմնաւոր շրջանը կը սկսի պատմականէն, այսինքն Մեծն Աղեքսանդրի արշաւանքէն եւ կը տեւէ մինչեւ ցլերը Գ. դարուն Յ. Բ.: Այս շրջանի ճարտարապետութեան պատմութիւնն ալ դեռ չունինք, բացի այն պատմական պրպտումներէն որոնք երեւցան «Բաղմալէպ»-ի մէջ:

Գ. — Երրորդ (քրիստոնէական) շրջանէն է, որ կը սկսի իսկապէս հայկական գեղարւեստի ճարտարապետական ուսումնասիրութիւնը:

Եւրոպական գիտնականները, ծանօթանալով մեր քրիստոնէական շրջանի գեղարւեստին, կը զարմանան թէ ինչպէս Ժողովուրդ մը, որ անցելոյն մէջ ինքնուրոյն գեղարւեստ ունեցած չէ, Գ. դարուն մէջ կը սկսի կառուցանել այնքան հրաշակերտ գմբէթաւոր եկեղեցիներ:

Այս հարցին պատասխանը անոնցմէ ոմանք դտած են այն բացատրութեան մէջ, թէ հայ ճարտարապետութիւնը աղղեր է քաղաքակրթած մեծ աղղերու գեղարւեստէն եւ թէ այն բնաշխարհիկ (autochtone) չէ:

Այդ տեսակէտին մենք համաձայնիլ չենք կրնար: Հայ գեղարւեստը, մեր համոզումով, արդիւնք չէ օտար աղղեցութեան, այլ բնաշխարհիկ ու բնածին է: Աւելին՝ այն զօրեղ կերպով աղղած է մերձաւոր եւ հեռաւոր աղղերու, որոնց կարգին նաեւ բիւզանդական արւեստին վրա: Այդ եղբակացութեան մենք եկած ենք մասնաւորապէս ի նկատի ունենալով քրիստոնէական շրջանի ճարտարապետութիւնը, որ գերազանցապէս եկեղեցական եղած է: Այդ շրջանէն մեզի հասած են բազմաթիւ գեղեցիկ շէնքեր, որոնք հիացմունք պատճառած են օտարներուն, որոնց կարգին յիշենք, օրինակ, այն իտալացի ճարտարապետը, որ ուղարկւած էր յատկապէս ուսումնասիրելու Հայաստանի եկեղեցիները:

Հայկական ճարտարապետութիւնը, ինչպէս ըսինք, եղեր է եկեղեցական եւ իբրեւ այդպիսին կը դառնայ կեդրոնական համաչափ շինութեան գմբէթի շուրջը:

Գմբէթը յիշած է Ռիկ-Վէտայի գիրքերու մէջ եւ «գմբէթ» բառը գնտերէնէ կը ծագի: Հայերը մօտ երկու հազար բառեր փոխ առած են այդ լեզւէն, ինչպէս կը հաստատէ Հիւրշման: Այդ բառերէն մէկն ալ գմբէթն է:

Հնուց ի վեր ասիական աղղեր շինած են այլ եւ այլ կերպով քառակուսի կամ կլորակ պատերու վրա, իսկ գերեզմաննոցի մէջ չորս սիւներու վրա քիւբէ, քիւբէ կոչւածը: Հիմա ամէն մէկը կուգէ ի-

րեն սեփականացնել հայկական դմբէթը, անտեսելով պատմական այն փաստը, որ առաջինը քաղաքակրթեալ ազգերու մէջ հայ մը եղաւ այն ճարտարապետը, որ վերցուց գմբէթը պատերու վրայէն եւ յանդիմարէն դրաւ գայն կեդրոնի մէջ չորս կամարակապ սիւներու վրայ, ստեղծեց անկիւնաքեւեր (pendantifs), կազմեց շրջանակ (corniche) մը, իբրեւ հիմն եւ վրան դրաւ գնդաձեւ (sphérique) գմբէթը:

Այդ ճարտարապետը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր որ իբր առաջին քարագործ ճարտարապետը, դեռեւս Դ. դարուն սկիզբը, հանճարեղ նորութիւնը մտցուց քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ այն պահուն, երբ դեռ Բագրիւկալ տափակ ծածքով եկեղեցին էր տիրապետողը: Կոստանդիանոս Մեծն Հռոմէն բերաւ այդ ոճը:

Ազաթանգեղոս, Տրդատի քարտուղարը, կը գրէ Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի հիմնարկութեան պատմութիւնը, որի համաձայն Լուսաւորիչ գիշերը տեսիլք կը տեսնէ եւ լուսեղէն մարդ մը, Միածինը ցոյց կուտայ տեղը եւ ձեւը շինելիք տաճարին: Այս երազին վրայ, նա հետեւեալ օրը կը հաւաքէ ժողովուրդը, կը պատմէ իւր տեսիլը, եւ կը նկարագրէ տաճարին ձեւը, որ բոլորովին նոր կը թւի տեղւոյ քարագործներին, այն ատեն ինքն կառնու զլար փարտաբաց, եւ կը գծէ եկեղեցւոյ յատակագիծը (պլանիմետրիս):

Հիմա հասկանալի է արեւմտեան յոյներու գանգատն ի հնումն Փոքր Ասիոյ քարագործներու, իբր ըմբոստներու ընդունած ձեւերուն դէմ:

Այժմ կը տեսնեմ Կիւմրուայ Ս. Փրկիչ եկեղեցին, զոր 1860 թվականին շինեցին երեք խիզախ եւ անդրադէտ հայ վարպետներ Ուստա Թաթոս Անդիկեան, ուստա Պապան եւ ուստա Մանուկ հանճարեղ հիւանդ, որ ամէն ձեւի զարդաքարերու օրինակ կաղապարներ փայտէ կը շինէր քարտաշներու համար: Սոքա թւաբանութեան միայն չորս գործողութիւնները սովորած էին տարրական դպրոցի մէջ. աւանդական գործնական փորձառութիւնը կառաջնորդէր անոնց եւ բնածին տաղանդը. նոքա կանգնեցին Անիի Մայր Եկեղեցւոյ ճիշդ օրինակը:

Մեր հակառակորդները հայ գեղարւեստի արժէքը նւաստացնելու համար ըսին, որ հայ գեղարւեստը կախում ունի պարսկականէն, ասորականէն, հռովմէականէն, բիւզանդականէն:

Պարսկականէն չենք կրնար ազդած ըլլալ, որովհետեւ չէնքերը, որ իբր օրինակ կը բերեն, ոչ միայն բնաւ կապ չունին կեդրոնական գմբէթի համաչափ շինութեան հետ, այլ եւ տեղական չեն, օտարամուտ են: Օրինակի համար. ա. — Կիւրոսի դամբանը. ասոր համար Կտեսիաս յոյն պատմիչը, որ ուղեկից էր Մեծին Աղեքսանդրի՝ կըսէ, «Արիստարուղոս ճարտարապետը, Մեծն Աղեքսանդրի հրամանով, շի-

նեց Կիւրոսի դամբանը, Փոքր Ասիոյ յոնիական ճաշակով: Ուստի ոչ թէ պարսկական, այլ յոնիական կամ փոխդիւրական արւեստն էր, որ ընտանի էր Հայոց, իբր ազգակից անոնց:

բ. — Դարեհի շիրիմը. Գիտնականք կը համարին թէ զանիկա Կամբիւսի Եգիպտոսէն բերած գերինները շինեցին, դատելով ճարտարապետական զարդաքանդակներէ, որ յատուկ է Եգիպտացունց, որ են փռ-դակները (gorges) որ դռներու վերին բարաւորի վրա կը քանդակէին, եւ որովհետեւ այդ այդպէս է, ուրեմն պատահական չէ: Նոյն արւեստը Դարեհէն առաջ գիտէին Փոքր Ասիոյ զաղատոսները (քարտաշները):

գ. — Պերսեպոլիսի շինութիւնք. — Քսէրքսէս ուղելով գերազանցել քան զԵրեմէ եւ Բաբելոնը, իւր քաղաքի կամ ամարանոցի շինութեան համար տեղափոխեց Պարսկաստան Փոխդիւր երկու քաղաքներ Նիւտորիայի եւ Մելիտոնի բնակիչները, անոր վրա բանեցունց յոյն հանձարեղ եւ հմուտ արւեստաւորներ: Ուստի կրնանք ասել որ հոն յատուկ պարսկական արւեստ գոյութիւն չունի:

դ. — Սարախստանի նշանաւոր պալատը. — Կարծիք մը կայ որ դարձեալ փոխդաւիթ արւեստաւորներ շինած ըլլան ոչ թէ Աքեմենեանց ժամանակ, այլ Պարթեւ թագաւորաց, որովհետեւ նման շինութիւններու կը հանդիպին Ֆարսխտանի մէջ, որոնց վրա կը գտնուին փողրակներու (gorges) նշաններ: Դիոյլաֆոս, որ առաջինը այցելեց այդ կողմերը, կը նկարագրէ այսպէս. «Սարուխստանի պալատի՝ քառակուսի ձուլածի (ovale) դմբէթը կը հանգչի չորս տափարակ անկիւնաքարերու վրա տրոմպի (trompe) ձուլակամարով փոխանակ անկիւնաթեւերու (pendantifs) եւ կողովածեւ դմբէթի կամարի մէկ մասն ալ յեցած է պատերու վրա, որով չկայ բնաւ նմանութիւն հայկական զնդածեւ դմբէթի հետ, որ կանգնած է կամարապսակի վրա (corniche) որ իբր հիմն կը ծառայէ անոր: Ուստի անկարելի է այս ճնշած ձուլածեւ դմբէթն ազգած ըլլայ հայկական գեղարւեստի վրա:

Բ. Կախումն Ասորոց կամ Սիրիոյ արւեստէն. Մեր հակառակորդները այս կարծիքը կազմած են թիւր ենթադրութեան մը վրա, աւանդական կամ պատմական սխալի մը պատճառաւ, այսինքն հաւատ ընծայելով Արգարու զրոյցին, որով իբր թէ քրիստոնէական կրօնքի հետ, Սիրիոյ եկեղեցական զարգացման արւեստը մտեր է Հայաստան:

Աւանդութիւնէ աւելի՝ պատմական ապացոյց մ'ունինք որ Հայաստան Գ. դարու կիսուն Աղեքսանդրիոյ եկեղեցական վարչութեան կը հպատակէր: Առ այս Եւսեբիոս եկեղեցական պատմիչը կը յիշէ

Մեծն Դիոնիսիոս Հայրապետի գրած նամակը, Կեսարիոյ եպիսկոպոսի միջոցաւ, առ Մեհրուժան Հայ եպիսկոպոսն Փոքր Հայոց: Այսինքն ինձ կը թւի Ծովաց աշխարհի եպիսկոպոս եղած ըլլայ, որ հապիալ էր առ Հռոմայեցիս, Տրալանոսի խորամանկ քաղաքականութեան հետեւանքով:

Մեհրուժան անունը յատուկ է Արծրունի տան, որով անտեղի չէ ենթադրել որ Մեհրուժանի իշխանութիւնը մինչեւ Մեծ Հայոց մէջ տարածուած ըլլար: Թող զայս Հայաստանի լուսաւորիչները՝ Ս. Գրիգոր եւ Տրդատ իրենց մանկութեան ժամանակ կրթեցան Կեսարիոյ մէջ. եւ ապա իրեւ երկրորդ առաքեալ Հայաստանի, Լուսաւորիչ եւ իւր որդիքը եւ թոռները յաջորդաբար ձեռնադրեցան Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսէն. ի՞նչ աւելի պատմական ապացոյց որ քրիստոնէական կրօնքը պաշտօնապէս Կեսարիայէն եւ ոչ Սիւրբիոյ ճամբով մտաւ Հայաստան. . . հետեւապէս եւ ոչ անոր ճարտարապետական արեւստը ազդած է հայկականին վրա:

Գ. Հայաստան պարտակա՞ն է Հռոմին. Արեւմտեան ճարտարապետներու մեծամասնութիւնը տակաւին կոթնած կայսերական Հռոմի գեղարւեստի վրա, որ կեդրոնէն ճառագայթել է մինչեւ կայսրութեան հեռաւոր սահմանները, կըսէ թէ Հայաստան չէր կարող դիմադրել անոր մշակոյթին, անոր գերիշխանութեան տակ գտնելով: Այս դադափարով մի իտալացի գնահատած ճարտարապետ Յ. Թ. Ռիվոյիօս (որուն ջերմեռանդն հաւատացող Անգլիացիք են) համոզուած էր, կամ թէ կուզէր համոզել թէ՛ կեդրոնական համալսարանի Գալիլէոյի ծագումն անպայման հռոմէական արեւստ է եւ անոր ծնունդը կը փնտռէր մութ դեռնադամբաններու մէջ: Հողի երեսին վրա գտնուած շէնքերը որոնք նախընթաց կը համարուին իտալական վերածնութեան հրաշագեղ եկեղեցիներին քննութեան առնելով եւ ի բաց թողնով շատ մը երկրորդական շէնքեր, կանգ պիտի առնեմ կարեւորագոյններու վրա, որոնք համալսարանի ճարտարապետութեան ուսանողներու ընթացաւարտ քննութեան Lauréatի ծրագրին մէջ կը մտնան: Ժամանակագրական կարգով.

ա.) Պանթէոնը, Ամենադից տաճարը, բ.) Միներվա Մետիկա, գ.) Սրբուհի Կոստանցա, դ.) Ս. Յովհաննէս Լատերանեան Մայր Եկեղեցւոյ մկրտարանը:

1.— Այսօրեան Պանթէոնը. դա երրորդ շինութիւնն է: Ազրիանոս կայսեր հրամանով շինեց յոյն հռչակաւոր ճարտարագէտ եւ ճարտարապետ Ապոլլոդորոս Դամասկացին շուրջ 120 թ. Ն. Ք., հետեւապէս հռոմէական արեւստ չէ:

2.— Միներվա Մեդիկա. դա շատ հետաքրքրական նորութիւններ կրող մի շէնք է, սակայն ոչ ժամանակը եւ ոչ շինողներու անունը յայտնի են: Բայց որովհետեւ այսպիսի մի շինութեան հանդիպած են ժամանակով Ադրիանոս կայսեր դաստակերտի (villa) մէջ, Տիվոլիի մօտերը եւ օրինակը Լիկիանոսի կոչւած պարտէզներու մէջ կը դնուի, եւ որովհետեւ կայսրը Արեւելքէն բերած էր նախադադափաւրը, ուստի հռոմէական չէ, այլ արեւելեան:

3.— Սրբուհի Կոստանցա, (անուն Կոստանդիանոսի աղջկայ). շատ գեղեցիկ, շատ շքեղ համարոյր կամարակապ սիւնադարձ շէնք մ'է. տարակոյս չկայ որ հեթանոս դարուն կը պատկանի. շրջաբոյր կամարի ջրաներկ դարձանկարները, ոչ մի առնչութիւն ունին քրիստոնէական կրօնքի հետ. անոնք աղեքսանդրեան գեղարւեստի դպրոցին կը վերաբերին. Կոստանդ Կլորոս կայսրը, անտարակոյս իւր անձի եւ իւր տոհմի համար մի դամբարան կառուցել է: Ամմիանոս Մարկելինա դարմիկը կը հաստատէ թէ Ֆլաւեան տոհմի շիրիմն եղած է: Նոյնը կը վկայէ Թոմասսինի «Հռոմ եւ իւր շրջակայք» գրքին մէջ: Մինչեւ ԺԵ դար կը մնար զետեղւած նրա կեդրոնի մէջ պորփրէ մեծղի դադաղը, որ հիմա Վատիկանի թանգարանը փոխադրւած է, եւ ոչ Կոստանեան Մոնոգրաւը կայ վրան քանդակւած:

4.— Ս. Յովհ. Լադերանեան Մայր Եկեղեցւոյ Մկրտարանը. Ներոն կայսրը, առաջին դարուն, դրաւեց լատերանեան ընտանեաց պալատը, որ այն ժամանակէն, իբր կայսերական սեփականութիւն, ծառայեց մինչեւ Վաղենտինոս Գ. այսինքն 455 տարին: Յետոյ Ատտիլայի յաջորդներէն Օդոակրը տիրեց մինչեւ 493 թ. եւ այսպէս ելեւէջներով հասաւ մինչեւ Պէպինոս Կարճահասակ Ֆրանսայի թագաւորը, որ ութերորդ դարուն իջաւ Իտալիա եւ տիրեց Ռավենայի, ջնջեց Բիզանդիոնի փոխարքայութիւնը եւ երկիրները նւիրեց Հռոմի Ս. Պետրոս Եկեղեցւոյ ժառանգութիւն յամի 751: Որով ութերորդ դարուն հաղիւ թէ շինւած ըլլայ լատերանեան եկեղեցին. հետեւապէս Մկրտարանի շինութիւնն ալ թ. — քն. մինչեւ ԺԲ. դար կը ձգձգուի, այսինքն վերջնապէս Մայր Եկեղեցւոյ շինութենէն վերջ, առանց որոյ Մկրտարանը գոյութիւն չէր կարող ունենալ: Ուստի Գ. դարու շէնք չէ եւ ոչ Կոստանդիանոսի հիմնարկութիւն: Որ է ասել հայկական գեղարւեստէն մի քանի դարեր յետոյ, ուստի աղեցնութեան մասին խօսելն իսկ չարժէ:

Գ.— Կը պարտի՞ Հայաստան բիզանդական գեղարւեստին. Պրոֆ. Շ. Դիլ ասել է. Արեւելք Հռոմից մի բան չէ առել, այլ ընդհանրապէս:

Բիզանդական գեղարւեստ ասելով, ըստ գերազանցութեան, ե—

